

תשורה לעמוס

אסופת מחקרים בפרשנות המקרא
מוגשת לעמוס חכם

עורכים

משה בר-אשר, נח חכם, יוסף עופר

הוצאת תבונות

אלון שבות

תשס"ז

”ממני יצאו כבושים” – על מאמר תלמודי שהוגה

הגהת התלמוד היא אחת מן הדרכים שבאמצעותן התמודדו מפרשי התלמוד עם קשיים שונים – בעיקר הלכתיים ופרשניים – שמצאו בו. העמודים הבאים דנים בסוגיה שהוגהה בתקופת קדומה, ככל הנראה מחמת הקשיים בתחום האמונות והדעות העולים מאחת מדרשות חז”ל על מעשה יהודה ותמר.

א

שנינו במכות כג ע”ב:¹

אמר ר’ אלעזר בג’ מקומות הופיע² רוח הקודש: בבית דינו של שם ובבית דינו של שמואל הרמתי³ ובבית דינו של שלמה. בבית דינו של שם דכתיב ויכר יהודה

* מאמר זה הוא הרחבה של סעיף מתוך עבודת הדוקטור שלי שנכתבה בהדרכתו של פרופ’ דוד רוזנטל. ראה: ע’ פוקס, מקומם של הגאונים במסורת הנוסח של התלמוד הבבלי, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס”ג, עמ’ 241. אני מודה למורי, פרופ’ מנחם כהנא ולידידי ד”ר עמוס גאולה, ד”ר יונתן גרוסמן ופרופ’ שלמה נאה על הערותיהם. תודה גם למורי פרופ’ יעקב זוסמן ולעוזרו ד”ר יואב רוזנטל שהמציאו לידי את רשימות כתבי היד שנערכו במפעל המשנה.

1. הציטוט על פי דפוס וילנה. למסכת מכות רק ארבעה עדי נוסח ישירים, ואלו הם:
ג – קטע III.9715 Graz Universitätsbibliothek (מתכ”י: פ’ 404/01). קטע זה קטוע בתחילתו (תחילתו במילים: ”דינו של שם דכת’”) והוא קרוע בצדו השמאלי. ההשלמות להלן בסוגריים מרובעים הן שלי; ד – דפוס ונציה ר”פ; מ – כתב יד מינכן 95; ת – כתב יד תימני – יד הרב הרצוג.

הסוגיה מצוטטת גם בכמה עדים עקיפים: ה – הגדות התלמוד, קושטא רע”א (דפוס צילום ירושלים תשכ”א), דף קכג ע”ב; ע – עין יעקב, דפוס שלוניקי רפ”ב, דף שכו ע”ב. ברשימת חילופי הנוסחות שלהלן לא נרשמו חילופים של קיצורים ושל כתיב מלא או חסר (לציטוט הסוגיה מילקוט שמעוני ראה להלן, הערה 32. משפט אחד מן הסוגיה מצוטט בספר הערוך, ראה להלן, הערה 24).

2. הופיע – ת: הסכימה (נראה שהגרסה ‘הסכימה’ מושפעת מן המאמר שקודם לכן: ”שלשה דברים עשו ב”ד שלמטה והסכימו בית דין שלמעלה...”).

3. הרמתי – מ ת ה ע: המילה חסרה.

ויאמר צדקה ממני,⁴ מנא ידע דלמא כי היכי דאזל איהו לגבה אזל נמי אינש אחרינא [לגבה]⁵ יצאת⁶ בת קול ואמרה:⁷ ממני יצאו⁸ כבושים.⁹ בבית דינו של שמואל... בבית דינו של שלמה...¹⁰

דרשה זו קרובה מאוד בעניינה ובניסוחה לדרשה בבראשית רבה:¹¹

ויכר יהודה וגו' – ר' ירמיה בשם ר' שמואל בר רב יצחק בשלשה מקומות הופיע הקב"ה רוחו, בבית דינו [של שם בבית דינו]¹² שלשמואל ובבית דינו שלשלמה, בבית דינו שלשם ויכר יהודה וגו' [מהו ממני]¹³ ר' ירמיה בשם ר' שמואל בר רב יצחק רוח הקו' אמרה ממני היו דברים,¹⁴ בבית דינו שלשמואל... בבית דינו שלשלמה...

4. ממני – ע נוסף: וגו'.
5. דאזל... [לגבה] – ג: דאזל איהו אזל [לגבה אינש] אחרינא נמי; מ: כי היכי דאזדקי' ליה אזדקי' נמי לאחריני א"ל. וראה להלן, הערה 27 (אפשר שהקיצור "א"ל" עניינו "אמרה לו" והוא אלטרנטיבה לנוסח יצאת בת קול ואמרה'. וראה להלן, הערה 7); ע: דאזיל איהו אזל נמי איניש אחרינא; ת: דאזל איהו אזל איניש אחרינא (וכעין זה ד ה).
6. יצאת – ד: יצאתה; מ: יצת'; ה: ת: יצתה.
7. ואמרה – ה: ואמרה לו.
8. יצאו – ת: היו; ד: יצאו היו; ה: הוו.
9. כבושים – בפירוש רש"י, דפוס ונציה ר"פ: כיבושי' (וראה להלן, הערה 28). ת – מעל המילים 'יצתה', 'כבושים' יש עיגול קטן. סימנים מסוג זה מציינים בכתב היד בדרך כלל הערה בגיליון, אך כאן אין שום הערה.
10. למשפט אחד בסוגיה זו יש מקבילה במסכת סוטה י ע"ב (הציטוט מתוך דפוס ונציה ר"פ): "צדקה ממני מנא ידע יצתה בת קול ואמרה ממני יצאו כבושים". לחילופי נוסח ראה מסכת סוטה עם שינויי נוסחאות, יד הרב הרצוג, א, ירושלים תשל"ז, עמ' קלד (קטעי הכריכות בטרייר Trier Stadtbibliothek inc. Qu. 524, 526 [מתכ"י: ס' 41756] שיש בהם קטעים מסוטה י ע"ב – אינם כוללים את המשפט הנדון).
11. בראשית רבה פרשה פה יב, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1045-1046. הציטוט מתוך כתב יד וטיקן 30, דפוס צילום, הוצאת מקור, ירושלים תשל"א, עמ' 156 ב.
12. תיקון בגיליון.
13. גיליון. וכך בנוסח הפנים בכתב יד וטיקן 60 (דפוס צילום, הוצאת מקור, ירושלים תשל"ב, עמ' 318), וכן בדפוס וילנה.
14. בנוסח הדפוסים של בראשית רבה (כבר מדפוס קושטא רע"ב פרשה פ"ג, וכעין זה בדפוסים מאוחרים) הנוסח הוא: "ויכר יהודה וגו' אמר ר' ירמיה בשם ר' יצחק אמר הקב"ה אתם תהיו מעידי' מה שבגלוי ואני מעיד עליו מה שבסתר". וכבר הקשה ר' שמואל יפה אשכנזי, יפה תאר על בראשית רבה, מהד' צילום ירושלים תשמ"ט, דף תעג ע"א: "אמר הב"ה אתם תהיו מעידי' על מה שבגלוי דודאי נזקקה ליהודה אשר לו החותמת ואני מעיד על מה שבסתר דמיהודה נתעברה ולא נזקקה לאחר דלא תימא כי היכי דאזל איהו אזל נמי איניש אחרינא. וצ"ע היכי

הקביעה הזו שאת המילה ”ממני“ אמרה רוח הקדש וכיוונה בכך שהקב”ה סיבב את הסיבות והוא שגרם למעשה תמר ויהודה, מצויה גם בתרגומים הארץ ישראלים¹⁵ וגם בשורה של מדרשים מאוחרים (חלקם מנוסחים על פי בראשית רבה או הבבלי¹⁶ וחלקם

רמיזי הן מילת’ במאמר ממני“). והוא מיישב על ידי העדפת הגרסה שבמסכת מכות: ”ובפ’ הלוקין גרסינן יצתה בת קול ואמרה ממני יצאו כבושים, ופרש”י...“ כפי שצוין במהדורת תיאודור-אלבק, עמ’ 1045 בהערות לשורה 5, גרסת הדפוסים נוצרה, ככל הנראה, בהשפעת המדרשים המקבילים על בית דינו של שמואל. וכך אנו מוצאים בקהלת רבה פרשה י טז: ”אמר ר’ שמואל בר נחמני בג’ מקומות צווחת מדת הדין, בבית דינו של שם, ובית דינו של שמואל, ובית דינו של שלמה, בבית דינו של שם מנין, שנאמר ויכר יהודה ויאמר צדקה ממני“ (בראשית ל”ח, כו) ורוח הקדש צווחת ואומרת ממני היו כל הדברים. בבית דינו של שמואל מנין, שנאמר והנני ענו בי נגד ה’ וגו’, ויאמר אליהם עד ה’ בכס ועד משיחו“ (שמ”א י”ב, ג, ה), ויאמרו עד אין כתיב כאן אלא ויאמר עד’, מי אמר עד רוח הקדש אומרת, אתם מעידים על הגלוי ואני אעיד על הנסתרים...“ וכך במדרש שמואל פרשה יד ט, מהד’ בובר עמ’ 91: ”ו”יאמרו לא עשקתנו וגו’, ויאמר אליהם עד ה’ בכס’ וגו’, ויאמרו עדים אין כתוב אלא ויאמר עד’, אמר להם הקב”ה אתם מעידין עליו על מה שבגלוי, ואני מעיד עליו על מה שבסתרי“.

15. בתרגום הנאופיטי: ”בר[ת] קלא מן שמיא נפקת ואמרת תריכון זכיין מן קדם ייי הוה פתגמא“.

ראה: A. Diez Macho, *Neophyti 1 – Targum Palestinense MS De La Bibliotheca Vaticana*, Madrid-Barcelona 1968, p. 255. הקביעה שרוח הקודש סיבבה את הסיבות וגרמה למעשה תמר ויהודה מצויה בתרגומים נוספים, כך בתרגום ירושלמי – תרגום הקטעים. ראה: M.L. Klein, *The Fragment-Targums of the Pentateuch 1*, Rome 1980, p. 61; וכעין זה בגרסות שונות של התוספות לתרגום ירושלמי. ראה: מ’ קליין (מהדיר), תרגום ירושלמי לתורה על פי כתבי יד מגניזות קאהיר א, סינסינטי תשמ”ו, עמ’ 91, וכן שם, עמ’ 93. לשון דומה מאוד למסורות המדרשיות מצויה בתרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל: ”ואכר יהודה ואמר זכיא היא תמר מיני אתעברת, וברת קלא נפלת משמיא ואמרת דמן קדמי הוה פתגמא ואשתיזבו תריהום מן דינא“ (ד’ רידר, תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה, ירושלים תשמ”ד, עמ’ 61). לדיון בתרגומים השונים לפסוק זה ראה: י’ זקוביץ וא’ שנאן, מעשה יהודה ותמר, ירושלים תשנ”ב, עמ’ 170-172. על מגמתם של התרגומים להצדיק את מעשי האבות – גם בעניין שאנו עוסקים בו – ראה: א’ שנאן, תרגום ואגדה בו, ירושלים תשנ”ג, עמ’ 155.

16. ראה: קהלת רבה (לעיל, הערה 14); מדרש תהילים, מזמור עב, מהד’ ש’ בובר, וילנה תרנ”א, עמ’ קסג; מדרש שכל טוב, מהד’ ש’ בובר, ברלין תר”ס, פרשת וישב, עמ’ 235-236; לקח טוב, לבראשית לח, מהד’ בובר, דפוס צילום, ירושלים תש”ך, עמ’ 195; ילקוט שמעוני, וישב, רמז קמה (דפוס שלוניקי רפ”ז, דפוס צילום, ירושלים תשכ”ח, דף נו ע”א; הוצ’ מוסד הרב קוק עמ’ 742); וראה מקורות נוספים אצל: מ”מ כשר, תורה שלמה ו, ניו יורק תש”ח, עמ’ 1475, הערה קיד. וראה גם צוואת יהודה י”ב, ז (בתוך: הספרים החיצוניים, מהד’ א’ כהנא, א, תל אביב תרצ”ז, עמ’ קעה): ”ולא יכולתי להמיתה כי מאת יי היתה זאת“. על האפשרות שבדברים אלה יש קריאה פרשנית של המילה ”ממני“ כמתייחסים לרוח הקודש, ראה: י’ זקוביץ וא’ שנאן (לעיל, הערה 15), עמ’ 173.

בניסוחים עצמאיים¹⁷).

נראה כי הייחוס של חלק מן המשפט ל"רוח הקודש" הוא פיתוח של רעיון המצוי בתוספתא¹⁸ ובמקורות נוספים: ¹⁹ "כיוצא בדבר אתה אומ' ותאמר הכר נא למי החותמת אמרה תמר, צדקה ממני אמר יהודה, ורוח הקדש אומרת ולא יסף עוד לדעתה, שלשה דברים זה בצד זה ומי שאמר זה לא אמ' זה"; אלא שבעוד שבדברי התנאים ייחוס הדברים לרוח הקודש הוא בשל התייחסותם לעתיד שאינו ידוע לבני אדם, הרי שבמדרשי האמוראים (בראשית רבה, תלמוד בבלי) ייחוס המילה "ממני" הוא על שם העבר, כאשר רוח הקודש נוטלת את האחריות למעשיהם של יהודה ושל תמר.²⁰

ב

התפיסה שביסוד המשפט "יצאת בת קול ואמרה: ממני יצאו כבושים" מוכרת היטב בתנ"ך בכלל ובספר בראשית בפרט. על פי תפיסה זו הקב"ה מגלגל את הסיבות במקביל למעשיהם של בני אדם, על גבי מעשיהם, ואף בניגוד למעשיהם ולתכניותיהם של בני האדם. למתבונן מן החוץ נדמה שמעשי אנוש מניעים את ההתרחשויות, ואילו המקרא זועק אמירות שעניינן "עצת ה' היא תקום". המקום המפורש ביותר הוא כמובן דבריו של יוסף: "ויאמר אלהם יוסף אל תיראו כי התחת אלהים אני. ואתם חשבתם עלי רעה אלהים חשבה לטובה למען עשה כיום הזה להחית עם רב" (בראשית נ', יט-כ).

תפיסה זו של ההשגחה כמושכת בחוטים וכמניעה את מעשי האדם באה לידי ביטוי גם במקומות רבים במדרשי חז"ל על ספר בראשית, ובין השאר גם סביב פרשת יהודה

17. דברים רבה, פרשת עקב, מהד' ליברמן עמ' 72 (ובמקבילות שצוינו, שם, הערה 14): "מהו ממני, אמר ר' הונא בש"ר אידי לא תאמר זנתה תמר ולא יהודה בעא מזניא אלא ממני היו הדברים"; מדרש הגדול, בראשית ל"ח, כו, מהד' מרגליות, ירושלים תש"ז, עמ' תרנ"ה: "ד"א צדקה – ר' יודן אומר כשאמר יהודה צדקה נצנצה רוח הקדש ואמרה לא תמר זינת ולא יהודה ביקש לזנות, ממני היה הדבר בשביל שיעמד המלך המשיח מיהודה"; וראה גם בראשית רבתי, מהד' אלבק, ירושלים ת"ש, עמ' 181: "וכשבאו לשרוף תמר על ששכב עמה חמיה יצתה ב"ק והצילתה שנאמר צדקה ממני".

18. תוספתא סוטה פ"ט ה"ג, מהד' ליברמן עמ' 210.

19. ספרי במדבר פיסקא פח, מהד' הורוויץ עמ' 87; ספרי זוטא לבמדבר י"א, ו, מהד' הורוויץ עמ' 269; ירושלמי סוטה פ"ט, כג ע"ד.

20. במדרש המאוחר אנו מוצאים הרכבה של שתי המסורות: ראה משנת רבי אליעזר, פרשה טז, מהד' ה' ענאלאו, ניו יורק תרצ"ד, עמ' 311: "ר' שמואל בר' יצחק אומ', גדול הוא המשפט, שבשבע מקומות שהוא משרה השכינה על ישראל, שלשה מהן בבתי דינין שהופיעה בהן רוח הקדש. ראשונה, בבית דינו של שם, שני' ויכר יהודה ויאמר צדקה ממני. אפשר לומר' כן, אלא רוח הקדש אומרת צדקה, ויהודה אומר ממני. שניה, בבית דינו של שמואל... שלישית, בבית דינו של שלמה...". וכעין זה במדרש הגדול (לעיל, הערה 17), עמ' תרנ"ד.

ותמר.²¹ למשל:

ר' שמואל בר נחמן פתח: 'כי אנכי ידעתי את המחשבות וגו' (ירמיהו כ"ט, יא) שבטים היו עוסקים במכירתו של יוסף ויעקב היה עוסק בשקו ובתעניתו ויהודה עוסק לקחת אשה והקב"ה בורא אורו של מלך המשיח ויהי בעת ההיא וגו'.²²

וכעין זה בדרשה אחרת בבראשית רבה:

אמר ר' יוחנן ביקש לעבור וזימן לו הקב"ה מלאך שהוא ממונה על התאווה, אמר לו לאיכן אתה הולך יהודה, ומאיכן מלכים עומדים ומאיכן גואלים עומדים. ויט אליה – על כורחו שלא בטובתו.²³

על פי דרשות אלו אנו למדים שעל אף שלמתכונן בעיניים אנושיות נדמה שיהודה ותמר הם שיזמו ופעלו את פעולותיהם, הרי שלאמתו של דבר ההשגחה היא שגלגלה את מעשיהם. וכך אף בדרשה שאנו עוסקים בה: יהודה ותמר היו "כבושים" – כלומר אנוסים²⁴ – "ממני".²⁵

21. כמדומה שהתפיסה העולה ממדרשי חז"ל חריפה יותר מן התפיסה הרווחת של ה"סיבתיות הכפולה". תפיסת חז"ל כאן היא שההשגחה אינה פועלת במקביל למעשי בני אדם אלא בניגוד להם, כעין "יושב בשמים ישחק... למו" (תהילים ב', ד). על הסיבתיות הכפולה ראה למשל: י"א זליגמן, מחקרים בספרות המקרא, ירושלים תשנ"ב, עמ' 62-81; י' אמית, 'סיבתיות כפולה – היבט נוסף', בית מקרא לח, תשנ"ג, עמ' 41-55; י' אליצור, ישראל והמקרא, רמת גן תש"ס, עמ' 253-260. על "שתי תמות מרכזיות" השזורות בסיפור יהודה ותמר, והבאות לידי ביטוי בדרשות חז"ל על פסוקים אלה ראה: י' לוינסון, הסיפור שלא סופר, ירושלים תשס"ה, עמ' 83. על תפיסה זו במדרש ובפיוט ראה למשל: ש' אליצור, 'מעללי אנוש או "עלילת קדוש"? – על ידו המכוונת של הקב"ה בסיפור מכירת יוסף', לעיל בספר זה, עמ' 405-419.

22. בראשית רבה פרשה פה א, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1030.

23. שם, פרשה פה ח, עמ' 1042.

24. בהוראה של מוכרחים/כפויים/אנוסים פירש הערוך את הביטויים "כבשונו של עולם", "כבשי דרחמנא" – "פיי מה שמכבש וגוזר המקום". אבל את הסוגיה שלנו פירש בדרך אחרת: "בס"ג [= בסוף גמרא] דפ' אלו הן הלוקין יצתה בת קול ואמרה ממני היו הדברים כבושים. פירוש יהודה ותמר שניהם כבשו זה את זה בשעה ששכב עמה. הלך אותו הבן ונכבש על השפחה באלמנה פ"ז ביבמות". ראה: ערוך השלם ד, ערך 'כבש' 3, מהד' י' קוהוט, ניו יורק תשט"ו, עמ' 190. אבל המובן הראשון תואם היטב את ההקשר: ממני היו יהודה ותמר כבושים ומוכרחים לעשות את מעשיהם (פרופ' מנחם כהנא העמידני על נקודה זו). על 'כבש' במובן של 'אסר'/'קשר' בהקשרים מגיים, ראה: י' נוה, 'כיבוש טוב, אין כמוהו', תרביץ נד, תשמ"ה, עמ' 369; י' יהלום ומ' סוקולוף, שירת בני מערבא, ירושלים תשנ"ט, עמ' 84 והערה 18.

25. הריב"ן על אתר, וכן רש"י בסוטה יג ע"א פירשו "כבושים" מלשון עלומים, נסתרים. וכך כתב רש"י בסוטה יג ע"א: "כבשונו של עולם – סתרו של עולם, כמו: רישא בכבשא (חולין צג ע"ב), בהדי כבשי דרחמנא למה לך (ברכות י ע"א), ממני יצאו כבושין (מכות כג ע"ב)". פירוש זה

גישה זו מצויה אף אצל כמה מן המפרשים לגבי מעשה יהודה ותמר. רש"י על אתר ציטט את פירוש חז"ל וביאר אותו: "ממני... ורז"ל דרשו שיצאה בת קול ואמרה ממני ומאתי יצאו הדברים לפי שהיתה צנועה בבית חמיה גזרתי שיצאו ממנה מלכים...". ובכיוון דומה כתב בעל אור החיים: "לזה כבר תירצו רז"ל כי מה' מצעדי גבר ותקן עלילות להוציא לאור תעלומות", עיי"ש; ואף הנצי"ב אחז בדרך דומה לזו: "והבין שהוא סיבה מן השמים שיגיע לידי כך".

ג

הלקח העולה מן המדרשים דלעיל הוא כוחו הגדול של הקב"ה וידו החזקה. המחשבות שבלב איש אינן מעלות ואינן מורידות, שהרי עצת ה' היא שתקום. אך דווקא נקודת החזק של תפיסה זו היא היא נקודת התורפה שבה: היא מסירה במידת מה את האחריות מבני האדם, שהרי הקב"ה הוא מסובב הסיבות. גישה זו יוצרת בעיה חינוכית: אם "ויחשבה לזונה... ויאמר הבה נא אבוא אליך" הוא בעצם מעשה ההשגחה – מה ימנע מאדם רגיל לעשות מעשים אשר לא ייעשו מתוך מחשבה שמא אף הם מעשי ההשגחה? ועוד, אם ההשגחה מסבבת את הסיבות היכן בחירתו של האדם, ומה משמעותם של שכר ועונש בהתאם לתפיסות דטרמיניסטיות כגון אלו?

קשיים מן הסוג הזה הובילו ככל הנראה לשינוי נוסח קטן אך משמעותי בסוגיה במסכת מכות כג ע"ב. וכך אנו קוראים בפירוש הרד"ק לבראשית ל"ח, כו (אוצר הגאונים, סוטה, סימן כד):²⁶

מקבל חיזוק מסוים מתוך הדרשה בחגיגה יג ע"א: "כבשים ללבושך אל תקרי כבשים אלא כבושים דברים שהם כבשונו של עולם יהיו תחת לבושך" (כך הגרסה בהרבה מקורות, ראה דקדוקי סופרים על אתר, אות ט. לפנינו חסרות המילים "אל... כבושים"). על הוראה זו ראה המקורות שבמילון בן-יהודה, ערך 'כבש' 1, עמ' 2253; שם, עמ' 2255; שם, ערך 'כבושין', עמ' 2256. גם לשיטה זו אפשר שיש בשימוש בפועל זה רמז לעניינים שבינו לבניה. על המשמעות של "כבש" בהקשר של יחסים שבין איש לאישה – ובמיוחד כלשון גנאי או במקום שאין בו נישואין – ראה יבמות סט ע"ב, ורש"י ד"ה ונכבש; תוספות שם, ד"ה ונשאת; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה ח, ניו יורק תשל"ג, עמ' 670 והערה 8; מ' ויינפלד, 'חילול', כבישה ומרמס רגל', מחקרי לשון מוגשים לזאב בן חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 197. במשמעות זו פירש את הדברים בעל הערוך, ראה לעיל, הערה 24.

26. ההעתיקה מתוך כתב יד מוסקבה, אוסף גינצבורג 495 (מתכ"י: ס' 47563). על חשיבותו של כתב יד זה ראה: מ' כהן (מהדיר), מקראות גדולות הכתר, בראשית, רמת גן תשנ"ז, הקדמה עמ' יג. השויתי לכתב יד פריס 157 (ספריית כ"ח H 134A, מתכ"י: ס' 3394), שעל פיו נדפס פירוש הרד"ק במהדורת תורת חיים, ירושלים תשמ"ו, ולכתב יד פריס 193 (מתכ"י: ס' 4176). להלן צוינו רק כמה מן ההבדלים.

”ממני יצאו כבושים“

וראיתי בתשובה לגאון, וששאלתם מהו ממני יצאו כבושים. לא כך אנו גורסין בישיבה: בית דינו של שם דכת' ויכר יהודה ויאמר צדקה ממני, מנא ידע דלמא כי היכי דאפקרה נפשה לגביה הכי נמי אפקרה נפשה לגבי אחריני, ²⁷ יצאה בת קול ואמרה ממך יצאו כבושים²⁸ וליהודה קאמ'. והלין נינהו דקא כביש ורחיק חד לחבריה. ואיכא דגריס²⁹ יצאו כובשים,³⁰ ופירושיה דלבתר דאסהיד עלה דמניה נינהו, בשריה דמלכות³¹ שבט יהודה דכובשין את הארץ כדכתי' ונכבשה הארץ לפניכם.

הגאון התייחס לשני הבדלים בגרסת הסוגיה. ההבדל הראשון והמרכזי הוא תיקון גרסת השואלים. הם גרסו ”ממני“ ואילו הגרסה ”בישיבה“ היא: ”ממך“. ההבדל השני הוא בין הגרסה ”כבושים“ המשותפת לשואלים וללשון הראשונה של הגאון לבין הגרסה ”כובשים“ שבלשון השנייה של הגאון.

גרסת השואלים ”ממני יצאו“ – ולא ”ממך“ – היא הגרסה שעסקנו בה לעיל. גרסה זו היא גם גרסת כל עדי הנוסח שבסוגיה³² – הן במסכת מכות הן בציטוט החלקי שלה במסכת סוטה י ע”ב – ונראה שהיא מקורית בסוגיה. כאמור, גרסה זו מצויה אף במקבילה בבראשית רבה. יתרה מזו, הגרסה ”ממך“ קשה ותמוהה, מכיוון שכל עניינה של הסוגיה הוא העיסוק בפסוקים שחלקם נאמר על ידי בני אדם וחלקם האחר על ידי בת קול או רוח הקודש. על פי זה מסתברת הגרסה ”ממני“ התואמת את לשון הפסוק, ויוצרת הבחנה בתוך הפסוק בין דברי יהודה (”צדקה“) לבין דברי רוח הקודש (”ממני“). ההבדל השני הוא ביחס למילה ”כבושים“ או ”כובשים“. את שתי הגרסות הגאון מפרש ביחס לעובריה של תמר: ”כבושים“ – הצאצאים שהיו ”כבושים“ ודוחקים;

27. גרסה זו דומה לגרסת כ”י מינכן, ראה לעיל, הערה 5, וכן לקטע אוקספורד במסכת סוטה (מסכת סוטה עם שינויי נוסחאות [לעיל, הערה 10], עמ' קלד סמוך להערה 71). לפי גרסות אלה המשפט ממוקד בתמר.

28. כ”י פריס 193: ”כיבושים“.

29. כך גם בכ”י פריס 157. כ”י פריס 193: ”דגרסין“.

30. כך גם בכ”י פריס 193. בכ”י פריס 157: ”כבושים“, ותיקנו המהדיר בתורת חיים (לעיל, הערה 25), הערה 73.

31. בכ”י פריס 193 ובכ”י פריס 157: ”במלכות“, וכנראה שכן צריך להיות.

32. אפשר שיש רמז לגרסה שונה בילקוט שמעוני וישב רמז קמה, דפוס שלוניקי (לעיל, הערה 16), דף נז ע”ג, (המצטט את הסוגיה במכות): ”א”ר אלעז’ בג’ מקומו’ הופיע רוח הקדש בבי’ דינו של שם וכו’ ויאמר צדקה ממני מנא ידעה דלמא כי היכי דאמ’ דאזדקיקא ליה לדדיה אי אזקיקא לאחריני יצתה בת קול ואמ’ ממנו יצאו כבושים“. לכאורה אפשר היה לפרש גרסה זו כקביעה של רוח הקודש לגבי יהודה. אבל במהדורת הימן, ירושלים תשל”ג, עמ’ 742: ”ממני“, וכך אף הגרסה בדפוס שלוניקי, שמואל א, רמז קיב, דף כד ע”א: ”ממני“. ונראה שקשה לדייק מחילופים זעירים שבין וי”ו לבין יו”ד, וצ”ע.

"כבושים" – שעתידים לצאת מהם מלכים "כבושים".³³ פירושים אלה תואמים את גרסת הגאון: "ממך יצאו כבושים/כבושים", רצונו לומר: עובריה של תמר והריונה הם מיהודה.

אמת, אין בידינו עדות על כך שהגאון הגיה את הסוגיה, ואף אין בדברי הגאון נימוק או הסבר לחילופי הגרסות (מעבר לעובדה ש"לא כך גורסין בישיבה"). אף על פי כן מסתבר שגרסת הגאון "ממך יצאו כבושים" היא גרסה מוגהת שנועדה לשלול תפיסה דטרמיניסטית של מעשה תמר ויהודה שעל פיה כוונו מעשיהם של תמר ויהודה מגבוה. זהותו של הגאון לא נתפרשה על ידי הרד"ק, ואין בידינו מקור נוסף היכול לעזור בזיהוי הוודאי. אף על פי כן אפשר לשער שמא הוא רב האי גאון "שכן באירופא נחשב 'גאון' סתם – הגאון רב האי".³⁴ זאת ועוד, חלק נכבד מן המקורות העוסקים בענייני גרסה ונוסח בתקופת הגאונים יצאו מתחת ידו של רב האי גאון,³⁵ ואפשר שאף התשובה הנזכרת בדברי הרד"ק היא שלו.³⁶

ואכן, מגמה דומה אנו מוצאים בפירושו של רב האי גאון לברכות לב ע"א. בפירוש זה רב האי גאון אינו מקבל מאמר שממנו עולה כי הקב"ה "אחראי" לחטאיהם של ישראל:

אמר רבי חמא ברבי חנינא: אלמלא שלש מקראות הללו – נתמוטטו רגליהם של שונאי ישראל: חד, דכתיב: 'ואשר הרעתי' (מיכה ד', ו); וחד, דכתיב: 'הנה כחמר ביד היוצר כן אתם בידי בית ישראל' (ירמיהו י"ח, ו); וחד, דכתיב: 'זהסרתי את לב האבן מבשרכם ונתתי לכם לב בשר' (יחזקאל ל"ו, כו).

ועל כך כתב רב האי:³⁷

ומדקימא לן מהלכא תא ומשיקול הדעת ומקראי בריר הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים בטלו דברי ר' חמא בר חנינא בשלשה מקראות ופירושיהן טעמים אחרים ברורים.³⁸

33. כל כתבי היד של מכות וסוטה גורסים 'כבושים' או כעין זה. וראה שני פירושו של רש"י: "ממני יצאו כבושים... יצאתה גזירה זו מלפני שיצא זרע משניהם כך קיבל רבי מעיקרא. לישנא אחרינא מאתי היתה שיצאו ממנה שני בנים הללו לכבוש את העולם" (המילים "שני בנים... העולם" אינן בפירוש רש"י בדפוס ונציה ר"פ).

34. ראה: י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לטהרות, ירושלים-תל אביב תשמ"ב, עמ' קלג. והשווה: י' גרונר, 'רשימת תשובות רב האי גאון', עלי ספר יג, תשמ"ו, עמ' 79.

35. ראה: ע' פוקס (לעיל, הערת כוכבית בראש המאמר), עמ' 290.

36. אין צריך לומר ששיקולים אלה הם כלליים ואין אנו יוצאים מידי ספק.

37. אוצר הגאונים, ברכות, חלק הפירושים, עמ' 45; ש' עמנואל (מהדיר), תשובות הגאונים החדשות, ירושלים תשנ"ה, סימן קנח, עמ' 230.

”ממני יצאו כבושים”

הרצון להרחיק תפיסות דטרמיניסטיות יצר, ככל הנראה, חילוף נוסח גם במשנת אבות ג יט: ”הכל צפוי והרשות נתונה”. וכך כותב הרשב”ץ בפירושו למסכת אבות: ”ויש מהגאונים ז”ל שהם גורסין הכל צפון, מלמד שכל מעשיו של אדם צפונים אצל ה”ה, שנאמר ’הלא הוא כמוס עמדי חתום באוצרותי’ (דברים ל”ב, לד).”³⁹ ואכן בקטע גניזה הכולל כמה תשובות גאונים – שזהותם אינה ידועה – אנו מוצאים תשובה המבארת משנה זו, ובה הגרסה ’צפון’: ”הכל צפון דכ’ הלא הוא כמוס עמדי”.⁴⁰ דוגמה נוספת לביטולן של תפיסות דטרמיניסטיות הנאחזות במאמר חז”ל ש”יש מזל לישראל”, באה בתשובת גאון המצויה בקובץ תשובות שחלק גדול ממנו הוא של הגאונים רב שרירא ורב האי:

וכן נמי לענין גנבותא וזניותא... לא גארים מזל אלא תאוה ותיאבון בעלמא דהאוי כאינש דשקיקא דעתיה... ויכיל הוא למיכיפה לתאותו ולאיגבורי עלה וכגון יצר רע בעלמא היא... והא ר’ חנינא גופיה דאמ’ מזל מחכים מזל מעשיר ויש מזל לישראל שמעינן ליה דאמ’ הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים להודיעך שבידיו שלאדם היא.⁴¹

ד

על פי הפירוש שהוצע לגרסה שבתשובת הגאון, הוגהה סוגיית התלמוד מחמת הקושי בתחום האמונות והדעות. עמדה זו תואמת את התפיסה המתגברת בשנים האחרונות, שתקופת הגאונים הייתה דינמית ביחס לנוסח התלמוד. ודאי, הגיעו לידינו הרבה מסורות

38. בדומה לכך סירב רב האי גאון להסיר את אחריותו של החוטא לחטאו אף על פי שהקב”ה יודע שהמעשה ייעשה: ”ויש שואלים אם אתם מרשים את ההנחה שהנהרג היה מת באותו הזמן בלאו הכי מפעולת ה’, אילו הרוצח לא היה הורג אותו, איך יכול ההורג להחשב לרוצחו, ואיך יכול הוא להיות חייב דין מות? והתשובה היא... מכל מקום ההורג אינו פטור משעשה דבר שלא היה רשאי לעשותו, ולכן הוא ראוי למה שהוא נידון בו”. ראה: ג’ וייל, ’תשובתו של רב האי גאון על הקץ הקצוב לחיים’, תורתן של גאונים ה, ירושלים תשנ”ב, עמ’ 240. לדיון בחלק זה של התשובה עיין שם, עמ’ 250-251.

39. ר’ שמעון בן צמח דוראן, מגן אבות לרבנו שמעון בר צמח דוראן (מהד’ הרב א”ר זייני), ירושלים תש”ס, עמ’ 222-223.

40. ראה: ש’ אסף, מספרות הגאונים, ירושלים תרצ”ג, עמ’ 131. אסף הגדיר את הקטע כ”תשובות לרב האי וגאונים אחרים (?)”. וצייין (שם, עמ’ 128): ”ובתשובה שלנו כבר השתמש ר’ משולם ב”ר קלונימוס, כמו שנראה מס’ הערוך סעד א’”.

41. תשובות הגאונים, מהד’ א”א הרכבי, ברלין תרמ”ז, סימן שצ; אוצר הגאונים, שבת, חלק התשובות סימן תעז. על קובץ התשובות ראה: י’ גרונר (לעיל, הערה 34), עמ’ 87 מספר 6; מ’ בן ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם, ירושלים תשנ”ו, עמ’ 452-453.

עתיקות, משומרות ומוקפדות מתקופת הגאונים, אבל אנו מוצאים גם גרסות שהן פרי התערבות דעתנית ופרי הגהה של חכמים אלה ואחרים.

יש בידינו מקורות – לפחות מסוף תקופת הגאונים – המוכיחים שלעתים נוסחי התלמוד הוגהו על מנת ליישב קשיים מקשיים שונים. וכך כתב א"ש רוזנטל: "לפי דרכנו למדנו, שדווקא ספרי אשכנז וצרפת הם ששמרו על סדרן המקורי של השמועות. ואילו 'בספרים שבאים מן ספרד, מן הישיבות'...". הסוגיה הוגהה "ודאי... בשל רוב סמכותם של גאוני כבל שעושים בתלמוד כבתוך שלהם, לפי סברתם והגיונם".⁴² בעקבות מחקריו של רוזנטל נמצאו עוד לא מעט מקומות שבהם דווקא עדויות מבית מדרשם של גאוני כבל (בדרך כלל: המאוחרים) נמצאו כמוגהות מסיבות אלה ואחרות.⁴³ לא זו בלבד, במקומות מסוימים אפשר למצוא לשונות מפורשים שבהם גאונים – בעיקר רב האי גאון – הגיהו את גרסות התלמוד.⁴⁴

כאמור, הקושי שיצר את ההגהה בסוגייתנו הוא קושי של תפיסת עולם. תופעה זו של תיקונים והגהות הנובעים מתוך תפיסות דתיות ידועה ומפורסמת בהקשר של טקסטים מקודשים, והיא נובעת מן הפער שבין עולם האמונות והדעות ה'עכשווי' לבין הכתוב ב'כתבי הקודש'. פער זה דורש התרה – דרך פרשנות או דרך תיקון והגהה.⁴⁵ תופעה ידועה זו הוזכרה כמה וכמה פעמים אף ביחס למקורות תלמודיים על ידי ר"ש ליברמן⁴⁶ ואחרים.⁴⁷

42. ראה: א"ש רוזנטל, 'תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי', תרכ"ז, נז, תשמ"ח, עמ' 34.

43. לביבליוגרפיה ראה: ע' פוקס (לעיל, הערת כוכבית בראש המאמר), עמ' 22-23.

44. ראה: ע' פוקס (לעיל, הערת כוכבית בראש המאמר), עמ' 114-121.

45. ראה למשל ניסוחו של ברתלמי (התרגום והציטוט מתוך: ע' טוב, ביקורת נוסח המקרא, ירושלים תש"ן, עמ' 234): "במקרים מסוימים צורת טקסט יכולה להיראות כמשקפת פרשנות. כלומר, עורכים, סופרים או מתרגמים בעולם העתיק חשבו, אולי, שיש לשנות את הטקסט או להרחיבו כדי להתאימו לדעות מסוימות, בעיקר בתחום התיאולוגיה"; – E. Hobbs, 'Prologue - An Introduction to Methods of Textual Criticism', in: W.D. O'Flherty (ed.), *The Critical Study of Sacred Texts*, Berkeley 1979, p. 7 (בתרגום חופשי שלי): "אנשים שברור להם כי הטקסט שלפניהם הוא קאנוני, אך בה במידה הם מאמינים שתאולוגיה מסוימת שעליה גדלו היא נכונה, משוכנעים כי טקסט אינו יכול לומר דבר שאינו מסכים עם תאולוגיה זו; מכיוון שכך יניחו כי הטקסט המונח לפניהם הוא מוטעה, אם הוא סותר את אמונותיהם".

46. ראה: ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ ישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 140; הנ"ל, שקיעין, ירושלים תרצ"ט, עמ' 7, 14. לדיון ב'תיקוני סופרים' ראה: הנ"ל, יונית ויונות בארץ ישראל, ירושלים תשמ"ד², עמ' 170-177.

47. ראה: א"א אורבך, ערוגת הבשם ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 158 (ועיי"ש, עמ' 78, הערה *41); מ' צוקר, 'לבעית המחלוקת במסורות', ספר היוכל לכבוד שלום בארון, ירושלים תשל"ה, עמ' שכט; מ' קיסטר, 'עוד פירוור ללקסיקון התלמודי', מחקרי תלמוד ב, תשנ"ג, עמ' 437, הערה 26.

”ממני יצאו כבושים”

סוף דבר: דומה שאף תשובת הגאון שלפנינו מציגה גרסה שתוקנה, משום שלא תאמה את תפיסת העולם של החכמים בתקופת הגאונים. חכמים אלה קיבלו את התפיסה הרווחת בדברי חז”ל שהכול בידי שמים חוץ מיראת שמים,⁴⁸ ולכן מאמר תלמודי שלא תאם לתפיסה זו, והציג תכנון מגבוה של חטאם של יהודה ותמר הוגה ונתפרש בדרך שהחזירה את האחריות למעשה ולהיריון ליהודה. בעזרתה של הגהה קלה – ”ממך” במקום ”ממני” – עומעמה כוחה של ההשגחה מסכבת הסיבות, ואילו האחריות של בני אדם למעשיהם הוגברה והועצמה.

48. השווה דברי רס”ג, הנבחר באמונות ודעות, מאמר רביעי, מהד’ הרב י’ קאפח, ירושלים תשנ”ג, עמ’ קנז: ”וממה שיש במסורת מה שקבלו הקדמונים הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים...”, עיי”ש. וראה לעיל, סמוך להערה 41.